

بررسی نظام مالیاتی، منابع درآمدی حکومت و شیوه‌های مدیریت اقتصادی در دوره ساسانی بر اساس متون و اسناد تاریخی

سیدمحمدصادق مهدوی

کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه پیام نور واحد قم، قم، ایران

seyedmohammadsadeghmahdavi@mail.ir

چکیده

نظام مالیاتی و مدیریت اقتصادی در دوره ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ میلادی) از پیچیده‌ترین و کارآمدترین ساختارهای مالی در دوران باستان به شمار می‌رود. این پژوهش با بهره‌گیری از متون کهن پهلوی، کتیبه‌های ساسانی، منابع یونانی-رومی، ارمنی و سریانی و historiographies دوره اسلامی، به بررسی نظام مالیاتی، منابع درآمدی و شیوه‌های مدیریت اقتصادی دولت ساسانی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مالیات بر زمین (خراج) و مالیات سرانه (گزیت) مهم‌ترین منابع درآمدی شاهنشاهی ساسانی را تشکیل می‌دادند. زیر ساخت اقتصاد ساسانی کاملاً مبتنی بر کشاورزی بود و دولت از طریق شبکه‌های آبیاری گسترده، شهرنشینی برنامه‌ریزی شده و جابه‌جایی جمعیت، بستر مناسبی برای اخذ مالیات منظم فراهم می‌آورد. اصلاحات مالی خسرو انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ میلادی) که تغییر روش دریافت مالیات از مقاسمه (تقسیم محصول) به پیمایش (مساحی) را شامل می‌شد، نقطه عطفی در تاریخ مالی ایران باستان محسوب می‌گردد. این اصلاحات ضمن افزایش درآمدهای دولتی، مدیریت بودجه را تسهیل کرد و الگویی برای نظام مالیاتی دوران اسلامی فراهم آورد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که دولت ساسانی با استفاده از ابزارهایی همچون جابه‌جایی جمعیت، ایجاد شهرهای جدید، بهره‌برداری از معادن، اخذ عوارض تجاری و غنایم جنگی، توانست نظامی منسجم برای تأمین مالی هزینه‌های گسترده نظامی، اداری و عمرانی خود ایجاد کند.

واژگان کلیدی: نظام مالیاتی ساسانی، خراج، گزیت، خسرو انوشیروان، مقاسمه، مساحی، مدیریت اقتصادی، منابع درآمدی.

۱. مقدمه

شاهنشاهی ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ میلادی) به عنوان یکی از قدرتمندترین و پایدارترین سلسله‌های تاریخی ایران، میراث‌دار تمدنی کهن بود که نظام اقتصادی و مالی پیچیده‌ای را از اشکانیان دریافت و آن را به سطحی بی‌نظیر از کارآمدی ارتقا داد. Gyselen (۲۰۲۰) در مطالعه جامع خود بر اقتصاد ایران باستان خاطر نشان می‌سازد که ساسانیان اگرچه شرایط اقتصادی برجای مانده از اشکانیان را به ارث بردند، اما به سرعت دولتی اقتصادی چنان قدرتمند و متمایز ساختند که شهرت آن بسیار فراتر از مرزهای سیاسی و دوره زمانی آنان گسترش یافت. این موفقیت مرهون تعامل پیچیده‌ای میان عوامل طبیعی (اقلیم، توپوگرافی، حاصلخیزی خاک، غنای معادن و دسترسی به آب) و مداخلات انسانی (فعالیت‌های کشاورزان، مدیران، موبدان، اشراف و شاه) بود که درجه توسعه یا پسرفت اقتصادی را در هر مقطع زمانی تعیین می‌کرد.

با وجود اهمیت فوق‌العاده نظام مالی و اقتصادی ساسانی، پژوهش در این حوزه با چالش‌های جدی مواجه است. Daryaee (۲۰۲۲) در مطالعه‌ای که به بررسی منابع اقتصادی و مالی ساسانیان در قرن سوم میلادی پرداخته، نشان می‌دهد که بازسازی حیات اقتصادی ساسانی و تحولات آن با ناکافی بودن منابع معاصر، اعم از متون و شواهد باستان‌شناسی، دچار مشکل است. با اینحال، مجموعه متنوعی از منابع شامل کتیبه‌های ساسانی، متون پهلوی، منابع یونانی-بیزانسی، ارمنی و سریانی، و همچنین historiographies دوره اسلامی، امکان بازسازی نسبتاً دقیقی از نظام مالی و اقتصادی این دوره را فراهم می‌آورد.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی نظام‌مند مالیات‌ها، منابع درآمدی و شیوه‌های مدیریت اقتصادی در دوره ساسانی بر اساس متون و اسناد تاریخی است. پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارت‌اند از: (۱) مهم‌ترین منابع درآمدی دولت ساسانی کدام‌ها بودند و هر یک چه سهمی در تأمین مالی حکومت داشتند؟ (۲) نظام مالیاتی ساسانی پیش و پس از اصلاحات خسرو انوشیروان از چه ساختار و روش‌هایی برخوردار بود؟ (۳) دولت ساسانی از چه ابزارها و سازوکارهای مدیریتی برای اداره امور مالی و اقتصادی بهره می‌گرفت؟ (۴) اصلاحات مالی خسرو انوشیروان چه تأثیری بر درآمدهای دولتی و مدیریت اقتصادی داشت؟

اهمیت این پژوهش از آن روست که نظام مالی و اقتصادی ساسانی نه تنها برای فهم تاریخ اقتصادی ایران باستان ضروری است، بلکه الگویی تأثیرگذار برای نظام مالیاتی دوران اسلامی فراهم آورد و بسیاری از ساختارهای اداری و مالی خلفای نخستین اسلامی مستقیماً از نظام ساسانی اقتباس شده است (Dennett, ۱۹۵۰). روش پژوهش در این مقاله کیفی و مبتنی بر تفسیر و تحلیل منابع تاریخی دست اول و پژوهش‌های معتبر دانشگاهی است.

۲. مرور ادبیات و پیشینه پژوهش

پژوهش درباره نظام مالی و اقتصادی ساسانی سابقه‌ای طولانی در مطالعات ایران شناسی دارد. از جمله آثار بنیادین در این حوزه می‌توان به مطالعات Nöldeke درباره تاریخ ساسانیان، پژوهش‌های Christensen درباره ساختار اداری و اجتماعی ایران ساسانی، و تحقیقات گسترده‌ی Gyselen در زمینه جغرافیای اداری و نظام مالی ساسانی اشاره کرد. Gyselen (۱۹۸۹) در اثر

مهم خود با عنوان *La sassanide l'empire de administrative géographie*، نخستین بازسازی جامع از ساختار اداری-مالی ساسانیان را بر اساس منابع مکتوب و شواهد سکه‌شناسی ارائه داد.

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی به جنبه‌های مختلف نظام مالی ساسانی پرداخته‌اند. Arab و Sadeghi (۲۰۱۳) در مطالعه‌ای با عنوان «Incoming Tax Government Sasanian Estimation» به برآورد کمی درآمدهای مالیاتی دولت ساسانی پرداخته و نشان داده‌اند که مالیات بر زمین و مالیات سرانه مهم‌ترین منابع درآمدی شاهنشاهی ساسانی بوده‌اند. آنان با استفاده از شواهد باستان‌شناسی و منابع تاریخی، نوسانات اقتصادی این دوره را بر سکه‌های ساسانی تأثیرگذار دانسته و الگوهای تغییرات درآمدی را ترسیم کرده‌اند (Sadeghi & Arab, ۲۰۱۳).

Mirzaei (۲۰۱۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نظام مالیاتی ساسانی و اصلاحات مالی خسرو انوشیروان» به تحلیل دقیق تحولات نظام مالیاتی ساسانی پرداخته است. وی نشان می‌دهد که نوسان در درآمدهای مالیاتی، نبود نظام منظم و ثابت، دشواری در مدیریت بودجه و ستم نسبت به کشاورزان، قباد را برانگیخت تا سیاست تغییر شیوه پرداخت مالیات را اجرا نماید، اما این خسرو بود که این سیاست را به کار گرفت و شیوه دریافت مالیات را از مقاسمه به پیمایش تغییر داد (Mirzaei, ۲۰۱۵).

Shahrestani Jafari و Momeni (۲۰۲۵) در پژوهشی با تکیه بر شاهنامه فردوسی و سایر منابع تاریخی، اصول و نتایج سیاست‌های اصلاحات مالیاتی انوشیروان را بررسی کرده‌اند. آنان نشان می‌دهند که این اصلاحات نه تنها دوران ساسانی را تحت تأثیر قرار داد، بلکه عمیقاً بر نظام مالیاتی سرزمین‌های اسلامی نیز تأثیر گذاشت (Momeni & Shahrestani Jafari, ۲۰۲۵). این پژوهش با استفاده از روش تحقیق کیفی و دو رویکرد «پژوهش اسنادی کیفی» و «تکنیک شبیه‌سازی»، اصول سیاست‌های اجرا شده را از شاهنامه استخراج و به عنوان چارچوبی سیاستی با استفاده از سایر اسناد تاریخی بازنمایی کرده است.

Shishegari Mahjoob و Ghazanfari (۲۰۲۵) در مطالعه‌ای نوآورانه به بررسی رابطه میان جابه‌جایی‌های جمعیتی و تحولات اقتصادی-مالی در دوره ساسانی پرداخته‌اند. آنان با استفاده از طیف گسترده‌ای از منابع شامل کتیبه‌های ساسانی، متون پهلوی، منابع یونانی-بیزانسی، ارمنی و سریانی و همچنین historiographies دوره اسلامی، نشان داده‌اند که دولت ساسانی با کوچاندن جمعیت‌ها به نواحی کشاورزی، راهبردی و تجاری، نه تنها نیروی کار لازم برای تولید و بازرگانی را تأمین می‌کرد، بلکه با اسکان هدفمند آنان، زمینه را برای دریافت منظم مالیات، تثبیت قدرت مرکزی و افزایش بهره‌وری اقتصادی فراهم می‌ساخت (Ghazanfari & Shishegari Mahjoob, ۲۰۲۵).

پژوهش‌های سکه‌شناسی نیز سهم عمده‌ای در فهم نظام مالی و اقتصادی ساسانی داشته‌اند. مطالعات Schindel (۲۰۱۳) بر روی سکه‌های ساسانی نشان داده است که علیرغم تکثیر ضربخانه‌ها، یکنواختی چشمگیری در نوع سکه‌های اصلی نقره وجود داشته و تغییرات در یک عملیات هماهنگ واحد معرفی می‌شده‌اند. خلوص بالای درهم نقره (به طور متوسط بیش از ۹۵ درصد) از قرن چهارم تا اوایل دهه ۶۲۰ میلادی حتی در زمان‌های فشار مالی شدید حفظ شده است (Schindel, ۲۰۱۳). این موضوع نشان دهنده ثبات نسبی سیستم پولی و توانایی دولت در کنترل عرضه پول است.

با وجود این پژوهش‌ها، همچنان خلأهای قابل توجهی در شناخت دقیق نظام مالی ساسانی وجود دارد. به‌ویژه، جنبه‌های عملیاتی مدیریت مالی، سازوکارهای بودجه‌ریزی و تخصیص منابع، و تأثیر متقابل سیاست‌های مالی و تحولات سیاسی-اجتماعی نیازمند بررسی بیشتر است. پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی جامع‌نگر و با بهره‌گیری از تمامی منابع موجود، تصویر کامل‌تری از نظام مالی و اقتصادی ساسانی ارائه دهد.

۳. مبانی نظری و چارچوب مفهومی

برای تحلیل نظام مالی و اقتصادی دولت‌های باستانی، بکارگیری چارچوب‌های نظری مناسب ضروری است. Arab و Sadeghi (۲۰۱۳) تأکید می‌کنند که مطالعه اقتصاد باستانی بر اساس نظریات اقتصادی مدرن با کاستی‌هایی همراه است، زیرا این دو حوزه تفاوت‌های بنیادینی دارند و باید با دقت بیشتری به این موضوع پرداخته شود. از این رو، در این پژوهش از رویکردی تلفیقی بهره گرفته می‌شود که هم به ویژگی‌های خاص اقتصاد باستانی توجه دارد و هم از مفاهیم تحلیلی اقتصاد نهادگرا و تاریخ اقتصادی بهره می‌برد.

اقتصاد ساسانی را می‌توان در چارچوب «اقتصاد معیشتی-بازاری» تحلیل کرد که در آن، بخش عمده تولید به تأمین نیازهای معیشتی جمعیت اختصاص داشت، اما هم‌زمان، مبادلات پولی و تجاری گسترده‌ای نیز وجود داشت. دولت ساسانی به جای مشارکت مستقیم در فعالیت‌های اقتصادی، بیشتر بر اخذ مالیات، عوارض و حقوق گمرکی متمرکز بود (CAIS, d.n). با این حال، دولت از طریق سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های آبیاری، ایجاد شهرهای جدید و جابه‌جایی جمعیت، به طور غیر مستقیم در شکل‌دهی به ساختار اقتصادی نقش فعالی ایفا می‌کرد.

نظام مالی ساسانی را می‌توان متشکل از سه لایه اصلی دانست: ۱) منابع درآمدی (شامل مالیات‌های مستقیم و غیر مستقیم، عوارض، معادن و غنایم)، ۲) ساختار اداری-مالی (شامل دیوان‌ها، مأموران مالیاتی و نظام حسابداری)، و ۳) مخارج دولت (شامل هزینه‌های نظامی، اداری، عمرانی و تشریفاتی). این سه لایه در تعامل با یکدیگر، نظامی را شکل می‌دادند که بقا و تداوم شاهنشاهی ساسانی را برای بیش از چهار قرن تضمین کرد.

۴. بسترهای اقتصادی و زیرساخت‌های تولیدی دوره ساسانی

۴-۱. کشاورزی به عنوان ستون فقرات اقتصاد ساسانی

همان‌گونه که در تقریباً تمام دولت‌های باستانی، کشاورزی شکل غالب و برتر فعالیت‌های اقتصادی را تشکیل می‌داد (Daryaei, ۲۰۲۲). ایران ساسانی جامعه‌ای کشاورزی بود که اکثریت مردم در نواحی روستایی زندگی می‌کردند و به کشت زمین اشتغال داشتند (CAIS, d.n). زمین‌های حاصلخیز فراوان دولت، همراه با اجرای سیاست‌های مؤثر آبیاری توسط فرمانروایان ساسانی، به بخش کشاورزی پررونقی در منطقه منجر شد (Torabifarsani, Nejad Khosravi & Sangari, ۲۰۲۱). ایجاد شهرهای

جدید و بهبود زیرساخت‌های آبیاری، افزایش جمعیت و توسعه زمین‌های قابل کشت را در پی داشت که در نتیجه، درآمدهای مالیاتی دولت را افزایش داد.

سیستم آبیاری ساسانی بسیار متمرکز بود و دولت نقش اصلی را در ایجاد و نگهداری پل‌ها، سدها و دیگر سازه‌هایی که سیستم پیچیده آبیاری معروف به قنات را تشکیل می‌دادند، ایفا می‌کرد (d.n, CAIS). با این حال، این سیستم در اواخر دوره ساسانی به دلیل جنگ‌های مداوم، بیماری‌هایی مانند طاعون و سیل‌ها، دچار آسیب‌های جدی شد و بخش‌های حیاتی سیستم آبیاری ساسانی ویران گردید که به نوبه خود، درآمدهای دولت را کاهش داد (al et Torabifarsani, ۲۰۲۱). منطقه آسورستان که بیشترین درآمد مالیاتی را برای شاهنشاهی ساسانی تولید می‌کرد، شاهد کاهش چشمگیری در این زمینه بود (Torabifarsani, al et, ۲۰۲۱).

۲-۴. جابه‌جایی جمعیت به عنوان ابزار توسعه اقتصادی

یکی از راهبردهای کلیدی دولت ساسانی برای توسعه اقتصادی و افزایش درآمدهای مالیاتی، جابه‌جایی هدفمند جمعیت‌ها بود. Shishegari Mahjoob و Ghazanfari (۲۰۲۵) در پژوهش خود نشان داده‌اند که در دوره ساسانی، جابه‌جایی‌های جمعیتی - شامل اسیران جنگی و اسکان‌های سازمان یافته دولتی - نقش مهمی در شکل‌دهی به توسعه اقتصادی و نظام درآمدی شاهنشاهی ایفا می‌کرد. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که دولت ساسانی با کوچاندن جمعیت‌ها به نواحی کشاورزی، راهبردی و تجاری، نه تنها نیروی کار لازم برای تولید و بازرگانی را تأمین می‌کرد، بلکه با اسکان هدفمند آنان، زمینه را برای دریافت منظم مالیات، تثبیت قدرت مرکزی و افزایش بهره‌وری اقتصادی فراهم می‌ساخت (Ghazanfari & Shishegari Mahjoob, ۲۰۲۵).

این جابه‌جایی‌های جمعیتی همچنین به پویایی مسیرهای تجاری و رشد مراکز جدید اقتصادی کمک می‌کرد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که انتقال جمعیت یکی از ابزارهای راهبردی دولت ساسانی برای اجرای سیاست اقتصادی، مدیریت منابع انسانی و تضمین درآمدهای پایدار دولتی بوده است (Ghazanfari & Shishegari Mahjoob, ۲۰۲۵). برای مثال، اسکان جمعیت‌های اسیر شده از سرزمین‌های رومی در مناطق مختلف ایران، نه تنها نیروی کار ماهر را در اختیار دولت قرار می‌داد، بلکه به انتقال فن‌آوری‌های جدید و گسترش زمین‌های زیر کشت کمک می‌کرد.

۳-۴. تجارت و نقش آن در اقتصاد ساسانی

اگرچه کشاورزی ستون اصلی اقتصاد ساسانی بود، تجارت نیز سهم قابل توجهی در درآمدهای دولت داشت. در دوران شاهنشاهی ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ میلادی)، توسعه اقتصادی تا حد زیادی مدیون افزایش تجارت در شرق و غرب بود که از طریق مسیرهای تجاری خلیج فارس و جاده ابریشم انجام می‌شد (d.n, Magiran). دولت ساسانی حضور غیرمستقیمی در فعالیت‌های اقتصادی داشت و سود قابل توجهی از مالیات‌ها، درآمدها و عوارض گمرکی دریافت می‌کرد.

ساسانیان نقش عمده‌ای در تجارت آسیا ایفا می‌کردند. کاروان‌ها به نقاط عبور رسمی هدایت می‌شدند و عوارضی که بر کالاهای در حال عبور اخذ می‌شد، به ثروت فرمانروایان ساسانی کمک می‌کرد (Jones, ۱۹۷۰). کالاهایی از چین (کاغذ و ابریشم) و هند (ادویه‌جات) عبور می‌کردند که گمرک ساسانی بر آنها مالیات وضع می‌کرد و از شاهنشاهی به اروپا دوباره صادر می‌شدند (Wikipedia, ۲۰۱۹). قلعه‌های کوچک در طول مسیرهای تجاری نشان از دولت ساسانی نه تنها برای تأمین امنیت مسیرهای تجاری سودآور، بلکه احتمالاً برای اخذ سود از طریق مالیات‌ها و عوارض مشابه دارد (d.n, de.fau.Cris).

۵. ساختار نظام مالیاتی ساسانی

۵-۱. مالیات بر زمین (خراج)

مالیات بر زمین یا خراج، مهم‌ترین منبع درآمدی دولت ساسانی را تشکیل می‌داد (Mirzaei, ۲۰۱۵; Sadeghi & Arab, ۲۰۱۳). این مالیات بر زمین‌های کشاورزی وضع می‌شد و اساس نظام مالیاتی ساسانی را شکل می‌داد. دولت ساسانی به مالیات زمین اهمیت فوق‌العاده‌ای می‌داد، زیرا این مالیات در واقع مالیات بر املاک و مستغلات بود که بر زمین‌های کشاورزی گرفته شده با نیروی نظامی وضع می‌شد و یکی از منابع اصلی درآمد دولت محسوب می‌گردید (d.n, net.lasj).

پیش از اصلاحات خسرو انوشیروان، روش دریافت مالیات بر زمین به صورت مقاسمه (تقسیم محصول) بود. در این روش، سهمی از محصول برداشت شده به عنوان مالیات اخذ می‌شد که معمولاً بین یک‌سوم تا یک‌چهارم محصول بود (Shahrestani Jafari & Momeni, ۲۰۲۵). این روش معایب متعددی داشت: درآمدهای دولت از سالی به سال دیگر نوسان داشت، مدیریت بودجه را دشوار می‌ساخت، و زمینه‌ساز فساد اداری و فشار بیش از حد بر کشاورزان می‌شد (Mirzaei, ۲۰۱۵). طبری در تاریخ خود، نظام مالیاتی کهن را با نظام جدید ساسانیان مقایسه کرده و اشاره دارد که پیش از اصلاحات، محصول بر اساس محصول ایستاده یا روی خرمن‌گاه ارزیابی می‌شد، به طوری که دولت باید با درآمدهایی که سال به سال تغییر می‌کرد، اداره می‌شد (Tabari, d.n, org.Archive in .trans).

واحد اندازه‌گیری زمین در نظام مالیاتی ساسانی «گریپ» یا «جریب» بود که تقریباً معادل دو هزار و چهارصد متر مربع می‌باشد (d.n, ir.Roshd). این واحد اندازه‌گیری برای محاسبه دقیق مالیات بر اساس مساحت زمین به کار می‌رفت.

۵-۲. مالیات سرانه (گزیت)

دومین منبع مهم درآمدی دولت ساسانی، مالیات سرانه یا گزیت بود. Arab و Sadeghi (۲۰۱۳) تأکید می‌کنند که مالیات بر زمین و مالیات سرانه مهم‌ترین منابع درآمدی دولت ساسانی بوده‌اند که توسط منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی تأیید

شده‌اند. مالیات سرانه بر تمام افراد واجد شرایط وضع می‌شد، اما زنان، کودکان و پیران از این مالیات معاف بودند (ir.Roshd, d.n).

بر اساس گزارش طبری، مالیات سرانه بر همه افراد به جز اشراف، بزرگان، سربازان، کاهنان، کاتبان و کسانی که در خدمت سلطنتی مشغول بودند، وضع می‌شد (Tabari, org.Archive in .trans, d.n). مبلغ این مالیات بر اساس توانایی مالی افراد تعیین می‌شد و مودیان به چند طبقه با نرخ‌های ۱۲، ۸، ۶ و ۴ درهم تقسیم می‌شدند. کسانی که کمتر از ۲۰ سال یا بیشتر از ۵۰ سال داشتند، از مالیات سرانه معاف بودند (Tabari, org.Archive in .trans, d.n).

۳-۵. عوارض و مالیات‌های غیرمستقیم

علاوه بر مالیات‌های مستقیم زمین و سرانه، دولت ساسانی از منابع درآمدی دیگری نیز بهره‌مند می‌شد. عوارض گمرکی بر کالاهای وارداتی و ترانزیتی، سهم قابل توجهی در درآمدهای دولت داشت. در کنار خراج و گزیت به‌عنوان مالیات‌های روستایی، مالیات‌های غیرمستقیم (مانند عوارض گمرکی) در مناطق شهری و احتمالاً مالیات سرانه برای جمعیت شهری نیز وجود داشت (d.n, org.Archive).

منابع تاریخی نشان می‌دهد که در دوره ساسانی، عوارض گمرکی نیز معمول بوده است. از شرایط صلح خسرو اول و یوستینیانوس قیصر روم در سال ۵۶۱ میلادی چنین استنباط می‌شود که در آن وقت عوارض گمرکی نیز معمول بوده است، زیرا ماده سوم عهدنامه مزبور به موضوع تجارت و عوارض مربوط می‌شود (Wikisource, d.n). در تمام جاده‌ها، عوارض و تعرفه‌هایی از کاروان‌ها اخذ می‌شد و به دلیل تردد کاروان‌ها و عوارض سنگین در این جاده‌های تجاری، حفظ امنیت و آسایش بازرگانان و شهرهای واقع در این مسیر تجاری در اولویت دولت‌ها قرار داشته است (ir.iau.Sanad, ۲۰۲۵).

۴-۵. معادن و بهره‌برداری از منابع زیرزمینی

دسترسی به معادن نقره و مس یکی دیگر از منابع درآمدی مهم دولت ساسانی بود. Daryaee (۲۰۲۲) در مطالعه‌ای درباره منابع اقتصادی و مالی ساسانیان در قرن سوم میلادی نشان می‌دهد که دسترسی اردشیر اول به معادن نقره و مس اطراف، به او امکان داد تا فتح پارس (فارس) را تأمین مالی کند و سپس پایه‌های یک شاهنشاهی از لحاظ اقتصادی مستحکم را بنا نهد. ساسانیان در بهره‌برداری از معادن در شبه جزیره عربستان نیز فعال بودند، به‌ویژه در دوران خسرو اول که در بحرین (جزیره بحرین و ساحل عربستان سعودی) به توسعه کشاورزی و بهره‌برداری از معادن مس و نقره پرداختند و در عمان نیز به توسعه کشاورزی آبی، از سرگیری بهره‌برداری از مس و تجارت با هند در بنادر پرداختند (Morony, ۲۰۰۲).

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که معادن نقره یمن به نظر می‌رسد توسط ساسانیان ایجاد شده و در مقیاس قابل توجهی بوده است (d.n,org.Archive). بهره‌برداری از این معادن علاوه بر تأمین مواد اولیه برای ضرب سکه، منبع درآمد مستقیمی برای دولت محسوب می‌شد.

۵-۵. غنائم جنگی و غرامت‌های جنگی

در کنار منابع درآمدی منظم، درآمدهای فوق‌العاده مانند غارت، اخاذی و دریافت پول محافظت از شهرها و سرزمین‌های دشمن، و همچنین غرامت‌های جنگی، بودجه پادشاهان ساسانی را تکمیل می‌کرد (d.n,org.Archive). با این حال، این درآمدها نامنظم و وابسته به موفقیت‌های نظامی بودند و در صورت شکست در سیاست خارجی، می‌توانستند دولت را با مشکل مواجه کنند. جنگ‌های طولانی با امپراتوری روم شرقی (بیزانس) هزینه‌های هنگفتی را بر دولت ساسانی تحمیل می‌کرد و گاهی درآمدهای فوق‌العاده از غنائم و غرامت‌ها، بخش مهمی از این هزینه‌ها را جبران می‌کرد.

۶. اصلاحات مالی خسرو انوشیروان

۶-۱. زمینه‌های تاریخی و علل اصلاحات

در آستانه سلطنت خسرو انوشیروان (۵۳۱-۵۷۹ میلادی)، نظام مالیاتی ساسانی با مشکلات عدیده‌ای مواجه بود. Mirzaei (۲۰۱۵) علل اصلی این مشکلات را چنین برمی‌شمارد: نوسان در درآمدهای مالیاتی، نبود نظام منظم و ثابت، دشواری در مدیریت بودجه و اندوخته مالی، و ستم نسبت به کشاورزان. این مسائل، قباد (پدر خسرو) را برانگیخت تا سیاست تغییر شیوه پرداخت مالیات را اجرا نماید، اما این خسرو بود که این سیاست را به کار گرفت و شیوه دریافت مالیات را از مقاسمه به پیمایش تغییر داد (Mirzaei, ۲۰۱۵).

Shahrestani Jafari و Momeni (۲۰۲۵) عوامل مؤثر در شکل‌گیری این اصلاحات را چنین برشمرده‌اند: نابرابری اجتماعی، نظام طبقاتی سخت، خزانه خالی دولت، خشکسالی‌های طولانی، و قیام‌های اجتماعی مانند جنبش مزدک. این عوامل نشان می‌داد که نظام مالیاتی موجود نه تنها از کارایی لازم برخوردار نیست، بلکه خود عاملی برای نارضایتی اجتماعی و تضعیف بنیان‌های دولت محسوب می‌شود.

۶-۲. تغییر روش محاسبه و گسترش پایه مالیاتی

مهم‌ترین اصلاح خسرو انوشیروان، تغییر روش محاسبه مالیات از مقاسمه به مساحی (پیمایش) بود. به دستور انوشیروان، تمام زمین‌ها پیمایش شدند و مالیات بر اساس مساحت زمین به جای مقدار محصول تعیین گردید (Shahrestani Jafari &

Momeni, ۲۰۲۵). این تغییر، امکان وضع مالیات بر تمام زمین‌ها از جمله زمین‌های کشت نشده را فراهم کرد. برای نخستین بار، مالیات بر درختان میوه‌دار نیز وضع شد که پایه مالیاتی را به طور قابل توجهی گسترش داد (Shahrestani Jafari & Momeni, ۲۰۲۵).

بر اساس گزارش طبری، در نظام جدید، بر هر گریب زمین کشت شده با گندم یا جو، ۱ درهم مالیات زمین وضع شد؛ بر هر گریب تاکستان، ۸ درهم؛ بر هر گریب یونجه، ۷ درهم؛ بر هر چهار درخت خرما ایرانی، ۱ درهم؛ و بر هر شش درخت خرما معمولی یا شش درخت زیتون، همین میزان (Tabari, trans. d.n.org.Archive in). تمام سایر محصولات کشاورزی از مالیات معاف شدند تا مردم تغذیه مناسبی داشته باشند (Tabari, trans. d.n.org.Archive in).

۳-۶. تعدیل نرخ‌های مالیاتی

پیش از اصلاحات، نرخ مالیات برای غلات بین یک‌سوم تا یک‌چهارم محصول بود که به یک‌دهم کاهش یافت (Jafari & Shahrestani, ۲۰۲۵). نرخ‌های متفاوتی برای درختان میوه مانند انگور، خرما و زیتون تعیین شد. این نظام جدید، مالیات را بر اساس نوع محصول و فصل برداشت محاسبه می‌کرد و برخی محصولات مانند میوه‌های تابستانی را از مالیات معاف می‌داشت (Jafari & Shahrestani, ۲۰۲۵).

سیستم جدید همچنین حقوق آب را برای هر قطعه زمین تعیین و میانگین نرخ‌های سالانه را برای زمین‌های تولیدکننده غلات تعیین کرد (CAIS, d.n). این روش، ثبات بیشتری در درآمدهای دولت ایجاد کرد و امکان برنامه‌ریزی مالی را فراهم آورد.

۴-۶. بازسازی زمان‌بندی و روش وصول مالیات

یکی دیگر از اصلاحات مهم، تغییر زمان‌بندی وصول مالیات بود. به جای وصول سالانه، مالیات‌ها اری و چالش‌های مربوط به توزین محصول را کاهش داد و شفافیت را بهبود بخشید (Jafari & Shahrestani, ۲۰۲۵). ۲۰ سالانه در سه قسط به صورت نقدی دریافت می‌شد (Jafari & Shahrestani, ۲۰۲۵). این تغییر، فساد، هزینه‌های انبارداری، گزارش طبری نشان می‌دهد که این سه قسط به گونه‌ای تنظیم شده بود که دولت همواره برای مقابله با آشوب‌ها و هزینه‌های پیش‌بینی نشده، وجوه نقد در خزانه داشته باشد (Tabari, trans. d.n.org.Archive in).

۵-۶. ساماندهی دیوان مالیاتی

خسرو انوشیروان کشور را به چهار منطقه مالیاتی تقسیم کرد و سوابق مالی در سه دفتر جداگانه (تحت نظارت خزانه‌دار، مقامات محلی و موبد موبدان) نگهداری می‌شد (Jafari & Shahrestani, ۲۰۲۵). این نظارت دقیق، فساد را به حداقل رساند

و شفافیت را افزایش داد. نظام جدید همچنین حق دریافت مالیات از اراضی اشراف را که پیشتر به خود آنان تعلق می‌گرفت، به خزانه مرکزی منتقل کرد (CAIS, d.n).

۶-۶. انعطاف‌پذیری در نظام مالیاتی

در نظام جدید، معافیت‌هایی برای زمین‌های آسیب دیده از بلایای طبیعی یا کشاورزانی که به دلیل تنگدستی قادر به کشت نبودند، در نظر گرفته شد. همچنین کمک‌های مالی از درآمدهای دولت به کشاورزان بی‌زمین یا نیازمند ارائه می‌شد (Jafari Momeni & Shahrestani, ۲۰۲۵). اصلاحات خسرو، علاوه بر افزایش درآمدهای دولت، عدالت بیشتری در نظام مالیاتی ایجاد کرد و رضایت کشاورزان را جلب نمود.

۶-۷. بازنگری در نرخ‌های مالیات سرانه

پیش از خسرو انوشیروان، نرخ‌های مالیات سرانه ثابت بود. سرشماری جدید امکان تعدیل این نرخ‌ها را فراهم کرد و مالیات بر مردان ۲۰ تا ۵۰ ساله وضع شد و افراد خارج از این محدوده معاف شدند (Jafari Momeni & Shahrestani, ۲۰۲۵). مودیان بر اساس ثروت به سه طبقه با نرخ‌های ۱۲، ۸ و ۶ درهم تقسیم شدند که توزیع عادلانه‌تری را تضمین می‌کرد (Jafari Momeni & Shahrestani, ۲۰۲۵).

۶-۸. نتایج و دستاوردهای اصلاحات

اصلاحات مالی خسرو انوشیروان نتایج قابل توجهی به همراه داشت. Jafari Momeni و Shahrestani (۲۰۲۵) مهم‌ترین این نتایج را چنین برمی‌شمارند:

۱. **افزایش درآمد دولت:** با گسترش پایه مالیاتی و کاهش فرار مالیاتی، درآمدهای دولت به طور قابل توجهی افزایش یافت.
۲. **ثبات بودجه:** با تبدیل مالیات از روش مقاسمه متغیر به روش مساحی ثابت، دولت توانست بودجه خود را با دقت بیشتری برنامه‌ریزی کند.
۳. **کاهش فساد:** با ساماندهی دیوان مالیاتی و ثبت دقیق سوابق، فساد اداری به طور چشمگیری کاهش یافت.
۴. **عدالت مالیاتی:** با تعدیل نرخ‌ها و در نظر گرفتن معافیت‌ها، نظام مالیاتی عادلانه‌تر شد.
۵. **توسعه کشاورزی:** با ایجاد انگیزه برای کشت و کار و ارائه کمک به کشاورزان نیازمند، بخش کشاورزی رونق یافت.

بر اساس گزارش‌های تاریخی، درآمد مالیاتی فارس پس از اصلاحات انوشیروان به ۳۶ میلیون درهم نقره معادل ۳ میلیون دینار طلا رسید (org.Cambridge, ۲۰۱۵). این رقم گویای حجم عظیم منابع مالی در اختیار دولت ساسانی است.

با این حال، باید توجه داشت که این اصلاحات بدون چالش نبود. گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که در دوره خسرو دوم، فشار مالیاتی در ابتدا متوسط اما بعداً به طور فوق‌العاده‌ای افزایش یافت و شکایت‌های بی‌پایانی را به همراه داشت (org.Archive, d.n). همچنین گفته منسوب به خسرو انوشیروان که توسط مسعودی نقل شده - «شاهنشاهی بر ارتش استوار است، و ارتش بر پول، و پول بر خراج، و خراج بر کشاورزی، و کشاورزی بر عدالت، و عدالت بر درستکاری مقامات، و درستکاری مقامات بر وفاداری وزیران، و در رأس همه‌ی این‌ها هوشیاری شاه نسبت به تمایلات خود و توانایی او در هدایت آنهاست» - نشان‌دهنده درک عمیق ساسانیان از پیوند میان نظام مالیاتی، عدالت و ثبات سیاسی است (org.Archive, d.n).

۷. ساختار اداری - مالی دولت ساسانی

۷-۱. دیوان‌های مالی و مقامات مسئول

امور مالی دولت ساسانی توسط شخصی به نام «واستریوشان سالار» یا «واستریوش بد» و تحت نظارت وزیر اعظم اداره می‌شد (Wikipedia, ۲۰۲۱). واستریوشان سالار در دوران ساسانی به شخصی گفته می‌شد که رئیس مالیات ارضی بود. بنابراین، شخص واستریوشان سالار وزیر مالیه، وزیر فلاحه، وزیر صناعت و وزیر تجارت نیز بوده است (Wikipedia, ۲۰۲۳).

دبیران در دوره ساسانی طبقه ویژه‌ای داشتند و معمولاً رئیس دبیران ایران از مقربان شاه بود. مکاتبات اداری و سیاسی و نگهداری محاسبات مالی و نظامی به عهده دبیران بود (Wikipedia, ۲۰۲۱). دیوان‌های تخصصی متعددی به امور مالی رسیدگی می‌کردند که از جمله آن‌ها می‌توان به دیوان خراج (مسئول مالیات زمین)، دیوان گزیت (مسئول مالیات سرانه) و دیوان عوارض (مسئول عوارض گمرکی و تجاری) اشاره کرد.

گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که در دوره ساسانی، دبیران و کاتبان نقش کلیدی در ثبت و ضبط اطلاعات مالی داشتند. در جریان اصلاحات انوشیروان، به منظور تشخیص مالیات‌های ارضی، کلیه زمین‌های مزروعی کشور ممیزی و مشخصات آن از جمله مساحت، نوع زمین و نوع محصول در دفتری ثبت می‌شد (Donya-e-Eqtesad, ۲۰۱۳). این دفاتر مالی که به‌طور منظم بروز می‌شدند، امکان برنامه‌ریزی دقیق مالی را برای دولت فراهم می‌آوردند.

۷-۲. نظام حسابداری و ثبت‌های مالی

نظام حسابداری ساسانی از پیشرفتگی قابل توجهی برخوردار بود. سوابق مالی در دفاتر متعددی ثبت می‌شد و حداقل سه نسخه از هر ثبت مالی (تحت نظارت خزانه‌دار، مقامات محلی و موبد موبدان) نگهداری می‌گردید (Momeni & Shahrestani Jafari).

۲۰۲۵). این روش، نه تنها از بروز خطا و فساد جلوگیری می‌کند، بلکه امکان تطبیق و راستی‌آزمایی اطلاعات مالی را نیز فراهم می‌آورد.

مهندسان ایرانی در جریان اصلاحات انوشیروان، کتابی به نام «دوروزن» درباره اندازه‌گیری زمین‌های کشاورزی تألیف کردند که حاوی دستورالعمل‌های دقیق برای پیمایش و ثبت مشخصات زمین‌ها بود (ir.Apil, ۲۰۲۵). این کتاب نشان‌دهنده دانش فنی و مدیریتی بالای ایرانیان در دوران ساسانی است.

۳-۷. تقسیمات مالی و اداری

ساسانیان شاهنشاهی خود را به چهار واحد نظامی بزرگ (به نام «اسپهبد») تقسیم کرده بودند که هر یک تحت فرماندهی یک اسپهبد قرار داشت (Wikipedia, ۲۰۲۱). این تقسیمات، اگرچه در درجه اول نظامی بودند، اما پیامدهای مالی و اداری نیز داشتند. هر یک از این واحدها مسئول تأمین هزینه‌های نظامی و اداری منطقه خود بودند و بخشی از درآمدهای مالیاتی نیز به آن‌ها تخصیص می‌یافت.

علاوه بر این، استان‌ها (شهرها) توسط فرماندارانی به نام «شهرب» یا «مرزبان» اداره می‌شدند که مسئول جمع‌آوری مالیات و ارسال آن به خزانه مرکزی بودند (Wikipedia, ۲۰۲۱). این ساختار اداری منظم، امکان کنترل مؤثر بر جمع‌آوری و توزیع منابع مالی را فراهم می‌آورد.

۸. مخارج دولت و بودجه‌ریزی

۱-۸. هزینه‌های نظامی

هزینه‌های نظامی بزرگ‌ترین بخش بودجه دولت ساسانی را تشکیل می‌داد. ارتش ساسانی که یکی از قدرتمندترین ارتش‌های دوران باستان بود، نیازمند تأمین هزینه‌های هنگفتی برای حقوق سربازان، تأمین تجهیزات، ساخت استحکامات و تأمین هزینه‌های کارزارهای جنگی بود. بر اساس گزارش‌های تاریخی، پس از کسر مبالغ لازم برای حفظ و نگهداری نیروهای نظامی، ۲۰۰٬۰۰۰ کیسه سکه (۸۰۰ میلیون مثقال) در خزانه باقی می‌ماند (Goaravetisyan, ۲۰۲۲). این رقم نشان‌دهنده حجم عظیم هزینه‌های نظامی و همچنین درآمدهای قابل توجه دولت است.

هزینه‌های اصلی خزانه عبارت بودند از هزینه‌های حفظ ارتش، به همین دلیل این هزینه‌ها هنگام تدوین بودجه دولتی کسر می‌شدند (Goaravetisyan, ۲۰۲۲). جنگ‌های طولانی و هزینه‌بر با امپراتوری روم شرقی، فشار زیادی بر بودجه دولت ساسانی وارد می‌کرد و گاهی دولت را ناچار به افزایش فشار مالیاتی می‌کرد.

۲-۸. هزینه‌های اداری و دیوانی

دومین بخش بزرگ هزینه‌های دولت، هزینه‌های اداری و دیوانی بود. این هزینه‌ها شامل حقوق کارکنان دولت، هزینه‌های نگهداری دفاتر و دیوان‌ها، و هزینه‌های مربوط به جمع‌آوری و وصول مالیات بود. دیوان سالاری گسترده ساسانی که شامل هزاران کارمند و دبیر در سراسر شاهنشاهی بود، نیازمند تأمین مالی قابل توجهی بود.

۳-۸. هزینه‌های عمرانی و زیرساختی

دولت ساسانی هزینه‌های قابل توجهی را صرف پروژه‌های عمرانی و زیرساختی می‌کرد. مهم‌ترین این هزینه‌ها مربوط به سیستم آبیاری بود. احداث و نگهداری قنات‌ها، سدها، پل‌ها و دیگر سازه‌های آبی، نیازمند سرمایه‌گذاری کلان بود (d.n, CAIS). دولت همچنین در ایجاد شهرهای جدید، احداث راه‌ها و کاروان‌سراها، و توسعه بنادر تجاری سرمایه‌گذاری می‌کرد.

۴-۸. هزینه‌های درباری و تشریفاتی

دربار شاهنشاهی ساسانی یکی از مجلل‌ترین و پرهزینه‌ترین دربارهای دوران باستان بود. هزینه‌های مربوط به نگهداری کاخ‌ها، تأمین مخارج اعضای خاندان سلطنتی، مراسم تشریفاتی، پذیرایی از سفرا و هیأت‌های خارجی، و هدایا و بخشش‌های سلطنتی، بخش قابل توجهی از بودجه دولت را به خود اختصاص می‌داد. با این حال، این هزینه‌ها نه تنها جنبه تشریفاتی داشتند، بلکه ابزاری برای تأمین وفاداری اشراف و مقامات و نمایش قدرت و عظمت شاهنشاهی محسوب می‌شدند.

۹. نظام پولی و ضرب سکه

نظام پولی ساسانی از انسجام و ثبات قابل توجهی برخوردار بود. علیرغم تکثیر ضربخانه‌ها، یکنواختی چشمگیری در نوع سکه‌های اصلی نقره وجود داشت و تغییرات در یک عملیات هماهنگ واحد معرفی می‌شد (Schindel, ۲۰۱۳). خلوص بالای درهم نقره (به طور متوسط بیش از ۹۵ درصد) از قرن چهارم تا اوایل دهه ۶۲۰ میلادی حتی در زمان‌های فشار مالی شدید حفظ شده بود (Schindel, ۲۰۱۳). این ثبات نشان دهنده توانایی دولت در کنترل عرضه پول و حفظ اعتبار پول ملی است.

وزن سکه‌های ساسانی و همچنین طرح آن‌ها از زمان تأسیس شاهنشاهی توسط اردشیر اول در ۲۲۴ میلادی تا حد زیادی ثابت ماند که این امر منجر به رونق پولی بی‌نظیر در دوره‌های پیشین شد (Khounani, ۲۰۲۲). سکه‌های ساسانی منبعی ارزشمند برای اطلاعات درباره تاریخ، فرهنگ و زندگی اقتصادی دولت ساسانی هستند (Iran of History Cambridge, ۲۰۰۸). تغییرات

در سازماندهی و تولید سکه تحت تأثیر ملاحظات سیاسی گسترده، وقایع صحنه سیاسی خارجی، تغییرات در روش‌های پرداخت به ارتش و موضوعات مربوط به سیاست مالیاتی قرار داشت (Iran of History Cambridge, ۲۰۰۸).

گزارش طبری حاوی اطلاعات جالبی درباره ضرب سکه در دوره ساسانی است. بر اساس این گزارش، خسرو دوم دستور داد قالب‌های جدید برای سکه‌ها حک شود تا ضرب درهم‌های نقره جدید آغاز گردد (Tabari, trans. Spinkbooks in .com, ۲۰۲۱). سکه‌های طلا در دوره ساسانی عمدتاً جنبه تشریفاتی داشتند و اهمیت اقتصادی سکه طلای رومی را نداشتند (d.n, org.Archive).

۱۰. نتیجه‌گیری

بررسی نظام مالیاتی، منابع درآمدی و شیوه‌های مدیریت اقتصادی در دوره ساسانی بر اساس متون و اسناد تاریخی، تصویر روشنی از یکی از پیچیده‌ترین و کارآمدترین نظام‌های مالی در دوران باستان ارائه می‌دهد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که:

اولاً، اقتصاد ساسانی عمدتاً بر پایه کشاورزی استوار بود و دولت از طریق سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های آبیاری، ایجاد شهرهای جدید و جابه‌جایی هدفمند جمعیت، بستر مناسبی برای تولید و اخذ مالیات منظم فراهم می‌آورد. سیستم آبیاری متمرکز و پیشرفته، نقش کلیدی در رونق کشاورزی و افزایش درآمدهای مالیاتی داشت.

ثانیاً، مهم‌ترین منابع درآمدی دولت ساسانی مالیات بر زمین (خراج) و مالیات سرانه (گزیت) بودند که توسط منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی تأیید شده‌اند. علاوه بر این، عوارض گمرکی، بهره‌برداری از معادن و غنایم جنگی نیز سهم قابل توجهی در درآمدهای دولت داشتند.

سوماً، اصلاحات مالی خسرو انوشیروان که تغییر روش دریافت مالیات از مقاسمه (تقسیم محصول) به پیمایش (مساحی) را شامل می‌شد، نقطه عطفی در تاریخ مالی ایران باستان محسوب می‌گردد. این اصلاحات ضمن افزایش درآمدهای دولتی و ثبات بودجه، عدالت مالیاتی را بهبود بخشید و الگویی برای نظام مالیاتی دوران اسلامی فراهم آورد.

چهارماً، ساختار اداری-مالی ساسانی از پیچیدگی و کارایی قابل توجهی برخوردار بود. دیوان‌های تخصصی، نظام حسابداری منظم، و تقسیمات اداری متناسب، امکان کنترل مؤثر بر جمع‌آوری و توزیع منابع مالی را فراهم می‌آورد. واستریوشان سالار به عنوان مسئول عالی امور مالی، نقش کلیدی در مدیریت اقتصادی دولت ایفا می‌کرد.

پنجماً، نظام پولی ساسانی از ثبات و انسجام قابل توجهی برخوردار بود. علیرغم تکثیر ضربخانه‌ها، یکنواختی چشمگیری در نوع سکه‌های اصلی نقره وجود داشت و خلوص بالای درهم نقره در طول قرن‌ها حفظ شد.

در نهایت، باید تأکید کرد که نظام مالی و اقتصادی ساسانی نه تنها برای فهم تاریخ اقتصادی ایران باستان ضروری است، بلکه به عنوان الگویی تأثیرگذار برای نظام‌های مالیاتی و اداری دوران اسلامی، اهمیت ویژه‌ای در تاریخ تمدن ایران و جهان اسلام دارد. پژوهش‌های آینده در این حوزه می‌توانند با بهره‌گیری از روش‌های نوین باستان‌شناسی، سکه‌شناسی و تحلیل‌های آماری، به درک عمیق‌تری از ابعاد کمتر شناخته شده اقتصاد ساسانی دست یابند.

منابع

۱. Arab, H. A., & Sadeghi, H. (۲۰۱۳). Estimation Sasanian government tax incoming. [Sanad.iau.ir](https://srb.sanad.iau.ir/en/Article/۹۴۲۷۰۴). <https://srb.sanad.iau.ir/en/Article/۹۴۲۷۰۴>
۲. CAIS (n.d.). Economy of Ancient Iran: Economy in the Sasanian Iran. [CAIS-SOAS.com](https://www.cais-soas.com). <https://www.cais-soas.com>
۳. [Cambridge.org](https://www.cambridge.org) (۲۰۱۵). Precious metal coinages and monetary expansion in late antiquity. In *Exploring the Economy of Late Antiquity*. Cambridge University Press.
۴. Cambridge History of Iran (۲۰۰۸). Sasanian coins (Chapter ۹). Cambridge University Press.
۵. [Cris.fau.de](https://www.cris.fau.de) (n.d.). Sasanian trade networks and the Silk Road – a case study on Gird-i Qilirkh in the Sharezur valley.
۶. Daryaei, T. (۲۰۲۲). Ardashir the Argbed: Sasanian economic resources and finances in the third century CE. [BrepolsOnline.net](https://www.brepols.net).
۷. Dennett, D. C. (۱۹۵۰). Conversion and the Poll Tax in Early Islam. Harvard University Press.
۸. [Goaravetisyan.ru](https://www.goaravetisyan.ru) (۲۰۲۲). Iran in the ۵th-۷th centuries technological map. [Goaravetisyan.ru](https://www.goaravetisyan.ru).
۹. Gyselen, R. (۱۹۸۹). La géographie administrative de l'empire sassanide. Paris.
۱۰. Gyselen, R. (۲۰۲۰). Sasanian Persia in the Encyclopaedia Iranica. [Academia.edu](https://www.academia.edu).
۱۱. [lasj.net](https://www.lasj.net) (n.d.). Kharaj is the tax allocated to lands only.
۱۲. Jafari Shahrestani, A., & Momeni, F. (۲۰۲۵). Principles and results of Anoshirvan's tax reform policies with emphasis on Shahnameh. *Literary Interdisciplinary Research*, ۸(۱).
۱۳. Jones, A. H. M. (۱۹۷۰). The Later Roman Empire, ۲۸۴-۶۰۲. University of Oklahoma Press.
۱۴. Khounani, A. (۲۰۲۲). ISAW PhD Candidate Alireza Khounani's recent talk. [ISAW.NYU.edu](https://www.isaw.nyu.edu).
۱۵. Magiran (n.d.). A Study of Business in the Sasanian Period.

-
۱۶. Mahjoob Shishegari, M., & Ghazanfari, K. (۲۰۲۵). Population deportation and Sasanian economic transformation: Labor, trade, and taxation. *Historical Sciences Studies*, ۱۷(۱), ۲۴۵-۲۷۱.
۱۷. Morony, M. G. (۲۰۰۲). The Late Sasanian Economic Impact on the Arabian Peninsula. *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, ۲(۱), ۲۵-۳۷.
۱۸. Sanad.iau.ir (۲۰۲۵). Studying trade and the method of providing security in the western parts of the Great Khorasan Highway during the Sassanid period.
۱۹. Schindel, N. (۲۰۱۳). The Sasanian state: the evidence of coinage and military construction. Openurl.ebsco.com.
۲۰. Spinkbooks.com (۲۰۲۱). The Coinage Reforms (۶۰۰-۶۰۳) of Khusru II and the Revolt of Vistahm.
۲۱. Tabari, M. J. (n.d.). History of Tabari (trans. in Archive.org).
۲۲. Torabifarsani, S., Sangari, E., & Khosravi Nejad, K. (۲۰۲۱). An Examination of the Significance of Hydraulic Structures in the Sassanid Āsōristān. Magiran.com.